

TIL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

TIL BİLİMİ

ДАШТИ ҚИПЧОҚНИНГ НОДИР ҚҰЛӘЗМАСИ «КОДЕКС
КУМАНИКУС»НИНГ ТАДҚИҚ ЭТИЛИШ ТАРИХИ

Б.Жафаров - катта илмий ходим-изланувчи

Наманган давлат университети

Таянч сўзлар: қўлëзма, луғат, итальян, олмон, шарқ, кодекс куманикус, қипчак.

Ключевые слова: рукопись, словарь, итальянский, немецкий, запад, Кодекс Куманикус, кипчак, диалект.

Key words: manuscript, dictionary, Italian, German, west, Codex Cumanicus, kipchak, dialect.

Халқимизнинг буюк алломалари, аждодларимиз томонидан яратилган нодир ёзма ёдгорликлар ҳамда оғзаки ижод намуналари, улардаги маънавий, маданий ва ахлоқий манбалар дунё тамаддунига тамал тоши қўйганлиги, ҳалигача ушбу ёдгорликлар ўз жилоси билан дунё олимларининг ҳайратини ошириб келаётгани бизга ғурур ва ифтихор бағишлайди. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек, “Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб қўлëзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда камдан-кам топилади”[1:30-31].

Тарихий асарларимизни varaқлар эканмиз, Дашти Қипчак қадимий маданият ва маърифат ўчоғи бўлганлигига гувоҳ бўламиз. Мирзо Улуғбек ўзининг “Тўрт улус тарихи” китобида “Тўқайхон давлати поёнига етгач, хазрати Султон Муҳаммад Ўзбекхон ибн Тўғрал ибн Каликхон ибн Тўғон ибн Ботухон ибн Жўчихон ибн Чингизхон тахтга ўтирди. Туркларнинг ую йилига мувофиқ бўлган 712 хижрий йилда салтанат тахтидан жой олди. Айтишларича, хонлик тахтига ўтиргандан сўнг, саккиз йил давомида Дашти Қипчак мамлакатларининг об-ҳавоси ёққани, овининг сероблиги сабабли, ўзининг элу улуси билан бирга бу ерда кун кечирди”[2:225] деб ёзади.

Мовароуннахрнинг шимолида жойлашган бу манзилнинг худудий-географик чегаралари тўғрисида олимлар турлича фикрлайдилар. Масалан, академик Бўрибой Аҳмедов Дашти Қипчак худудини Сирдарёнинг қуйи оқими ва Балхаш қўлидан то Днепр дарёсининг қуйи оқимларигача бўлган жойлар деб кўрсатган бўлса, Х.Бекмухаммедов, М.Исхоков, Л.Гумилёвлар Дашти Қипчак чегаралари Сирдарёнинг қуйи оқими ва Балхаш қўлидан тортиб то Дунай дарёсининг қуйи оқимигача бўлган худудларни ўз ичига олишини таъкидлайдилар.

Дашти Қипчак рус ва шарқий Орвупо манбаларида “Половецлар дашти” ёки “Куманлар ери” деб аталган. У айрим илмий адабиётларда икки қисмга ажратилган – шарқий ва ғарбий қисмларга бўлинган. Олима Р.Г.Мукимованинг фикрича, турли даврларда Дашти Қипчак чегаралари ўзгариб турган. Улар қатъий белгиланмаган ва доимий бўлмаган. Ғарбда ва жанубда бу чегаралар Кавказ тоғлари, Қора денгиз ҳамда Каспий денгизи, Русия ва Волга булғорлари ерларигача етиб борган. XII-XIII асрларга оид ҳаритада Дашти Қипчак қабилалари ғарбда то Дунай дарёсигача етиб борганлиги қайд этилган. XII аср бошларида Дашти Қипчакдаги печенег қабиласи Болкон ярим оролига кириб борган. Демак, Дашти Қипчокнинг ғарбий чегаралари XII-XIII асрларга келиб, Дунай дарёсининг қуйи оқимлари ва Қора денгиз бўйларигача етиб борган. Шарқда эса Сибирь (Иртиш дарёси ва Балхаш қўли) билан туташган.

“Кодекс Куманикус” биз юқорида таъкидлаган Қипчоклар Даштида XIII асрнинг охири XIV асрнинг бошларида яратилган нодир ва бебаҳо қўлëзмалардан биридир.

“Кодекс Куманикус” анъанавий график ва тил хусусиятига кўра икки қисмга бўлинади. Биринчи қисм 1-55-саҳифаларни ўз ичига олган италянча, иккинчиси эса 56-82-саҳифаларни ўзида мужассамлаштирган немисча қисмдир. Олимлар график ва тил хусусиятига кўра уни италянча ва немисча қисмларга бўлишган бўлса, Венгер олими Луис Лигети “Кодекс Куманикус”да берилган манбаларнинг этнолингвистик хусусиятларини тадқиқ қилиш орқали унинг италянча қисмини “Interpretors’ Book” (Таржимонлар китоби) ҳамда немисча қисмини “Missionaries’ Book” (Тарғибот китоби) деб номлаган.

“Кодекс Куманикус”нинг италянча қисми бир хил имло билан уч устун шаклида ёзилган лотинча-форсча-куманча луғатдан ташкил топган бўлиб, биринчи устундаги лотинча сўзларга алифбо тарзида тартиб берилган, иккинчи устунда

лотинча сўзларнинг форс тилидаги муқобиллари ва учинчи устунда эса шу сўзларнинг куман тилидаги эквивалентлари берилган.

Ёдгорликнинг ўзига хос жиҳатларидан бири унинг лотин алифбосида яратилганлиги билан изоҳланади, чунки луғат қисмда берилган форсча сўзлар ҳам лотин алифбосида транслитерация шаклида берилган.

“Кодекс Куманикус” бугунги кунда Венециядаги авлиё Марк ибодатхонаси кутубхонасида сақланаётган нодир қўлëзмаларда бири бўлиб, у мазкур кутубхонага италян шоири Франческо Петрарка томонидан совға қилинган ва Cod. Marc. Lat. DXLIX рақами билан рўйхатга олинган.

Қўлëзманинг умумий ҳажми 82 (бу саҳифалар қўлëзмалар учун ишлатилган бўлиб, икки саҳифа битта рақам билан саҳифаланган) саҳифадан иборат бўлиб, у бугунги кунда 164 бетни ташкил этади.

Қўлëзма дастлаб учта дафтар шаклидан иборат бўлган ва у қуйидагича кўриниш касб этган:					
Биринчи дафтар		Иккинчи дафтар		Учинчи дафтар	
1-26	9-18	30-59	38-51	60-0	67-76
2-25	10-17	31-58	39-50	61-82	68-75
3-24	11-16	32-57	40-49	62-81	69-0
4-23	12-15	33-56	41-48	63-80	70-0
5-22	13-14	34-55	42-47	64-79	71-74
6-21	27-0	35-54	43-46	65-78	72-73
7-20	28-0	36-53	44-45	66-77	
8-19	29-0	37-52			

Кейинчалик эса, ёдгорлик битта ягона шаклга келтирилган ва XVIII асрнинг биринчи ярмида теридан муқова билан қопланган. Қўлëзма ўлчами 19,5-20,5 x 12,5-14 смни ташкил этади.

Қўлëзманинг яратилган санаси ва муаллифлари тўғрисида жаҳон туркийшунос олимлари ҳалигача муаммал ва аниқ тўхтамга келишмаган. Бу борада бугунги кунгача туркийшунос олимлар ўртасида фикрлар хилма-хиллиги учрайди. Жумладан, “Кодекс Куманикус” бўйича бир неча йиллардан бери салмоқли ва самарали тадқиқот олиб бораётган туркийшунос олим Александр Николаевич Гаркавец ўзининг “Кодекс Куманикус”половецларнинг топишмоқлари, мадҳия ва дуолари” номли асарида ёдгорлик 1303 йил 11 июль санасида ёзилган”[3,5] деган фикрни айтиб ўтган бўлса, “Кодекс Куманикус”даги лотинча-форсча ва куманча тақвимларнинг жиддий тадқиқини амалга оширган Француз олими Луис Базен ўзининг “Қадимги турк дунёси хронология тизимлари”[4] китобида “Кодекс Куманикус”нинг италянча қисми (Таржимонлар китоби) 1293-1295 йиллар орасида ёзилганлигини, Олмониялик туркийшунос олима Дагмар Дрюль эса “Кодекс куманикус: таркиб ва мазмун” номли рисолида қўлëзма 1292-1295 йиллар оралиғида ёзилганлигини тақидлайдилар. Колумбия университети профессори Питер Бенжамин Голден “Кодекс Куманикус” номли мақоласида “Қўлëзма учун фойдаланилган қоғозни илмий жиҳатдан таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, Кодекс Куманикуснинг иккинчи (олмонча) қисми 1330-1340 йиллар оралиғида ёзилган”[5:4] деб таъкидлайди. Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, “Кодекс Куманикус” яратилган санаси бўйича ҳалигача етарли ва аниқ қарашлар мавжуд эмас.

Қўлëзманинг биринчи саҳифасида рим рақами билан “M C C III dic XI luly” санаси қайд этилган бўлиб, бу ҳам ўз навбатида қўлëзма айнан 1303 йил 11 июль санасида ёзилган деган тугал фикрга асос бўла олмайди.

Туркийшуносликда “Кодекс Куманикус” тадқиқотида бағишланган жуда қўллаб-рисола ва маълумотларда, ёдгорликни тадқиқ этишни 1826 йилда немис шарқшунос олими Генрих Юлиус Клопрот бошлаб берган дейилади. Аслида эса, ёдгорликни тадқиқ қилишни 1635 йили италиялик ҳуқуқшунос ва илоҳиётчи олим Филиппо Томасини бошлаб берган. У Франческо Петрарка асарларининг тадқиқи билан шуғулланган. Немис олими Готфрид Лейбниц эса 1689 йили Венецияга қилган сафари чоғида кутубхона каталогидан қўлëзмани топиб олади. 1769 йили Венгриялик тарихчи Даниил Корнидес “Кодекс Куманикус”ни биринчи қисмидан 22 саҳифани кўчириб

олади. Корнидес кўлэзма тўғрисида ўша даврларда машхур бўлган Венгрия кутубхонасининг ходими Жорж Прейга маълум қилади. Орадан эллик йилдан зиёдрок вақт ўтганидан кейин эса, 1828 йилда биз юқорида айтиб ўтган немис олими Генрих Юлиус Клопрот томонидан «Кодекс Куманикус»нинг биринчи, яъни италянча қисми француз тилида нашр қилинади [6]. 1880 йилда венгриялик шарқшунос олим Геза Куун томонидан тўлиқ ҳолда латин тилида нашр этилди [7]. Ёдгорлик Томасини тадқиқи давридан токи Геза Куун тадқиқ этгунига қадар «Петрарка Кодекси» номи билан юритилар эди. Геза Куун эса, ўз тадқиқи жараёнида кўлэзмага «Кодекс Куманикус» деб ном берди ва шундан кейин жаҳон илмий жамоатчилигида ёдгорлик шу ном билан атаб келинмоқда.

«Кодекс Куманикус» кўлэмаси устида жуда кўплаб шарқшунос, тилшунос ва тарихчи олимлар изланишлар олиб борганлар. Жумлалан. 1887 йилда Раллов. 1891 йилда Эмилио Теза. 1910 йилда Вильям Банг [10] ва Капл Салеман [11]. 1913 йилда Юлий Немет [12]. 1929 йилда Лмитвий Расовский. 1942 йилда Кааре Гронбеч. 1949 йилда Зайковски. 1966 йилда Антлеас Титие. 1969 йилда Ловул Мончи Залех. 1971 йилда Андрас Болдоглигети. 1979 йилда Дагмар Дюль. 1980 йилда Лвис Лигети. 1992 йилда Питер Голлен. 2000 йилда Влалимир Принба. 2006 йилда Александр Гаркавец каби олимлар томонидан «Кодекс Куманикус» бўйича жиғий тадқиқот ишлари олиб борилган. 1920 йилда туркийшунос олим Бакир Чўпонзола «Кодекс Куманикус»даги унли товушлар гомониясининг бўзилиши» мавзусида докторлик. 1956 йилда Козогистонлик олим Абжан Кўрўнжонов «Кодекс Куманикус» тилидаги келишкларнинг шакл ва турлари» ҳамда 1979 йилда Али

Чеченов «Кодекс Куманикус» ва унинг замонавий ғарбий кичик тиллари билан алоқаси» мавзусида номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилишган.

«Кодекс Куманикус» бўйича жаҳон туркийшунослигида улкан ва тақдорланмас тадқиқотлар амалга оширилган бўлишига қармасдан, ушбу ёдгорлик ҳалигача яхлит ҳолда Ўзбекистонда бирор бир жихатдан илмий тадқиқотга тортилмаган. Балки бу кўлэзма тадқиқи учун бир неча тилни билиш зарурлиги ҳам ҳалигача олимларимиз томонидан тадқиқ этилмаган бўлиши мумкин. Чунки кўлэзмадаги сўзларнинг лотин, форс ва немис тилидаги сўзлар билан киёсий тахлиллари борасида қарама-қарши фикрлар мавжудлиги ва ундаги таржималарнинг хилма-хиллиги, ушбу манбаларни ва маълумотларни янада чуқурроқ ва теранроқ тадқиқ қилишимиз учун олдимизга кўплаб вазифалар юклайди.

Айниқса, Махмуд Қошғайиннинг «Девону луғат ит-турк» ва Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарларидаги туркий сўзларнинг «Кодекс Куманикус»даги туркий сўзлар билан гинетик муносабатларини аниқлаш ҳалигача ҳеч бир олим томонидан тадқиқ этилмаганлиги, булар асарнинг ўз тадқиқини қутиб турган долзарб ва ўта муҳим масалалари сирасига қиради.

«Кодекс Куманикус» бўйича амалга оширилган бир қатор илмий изланишларни кузатиш натижасида кўлэзмада берилган туркий сўзларнинг фонетик ва грамматик жихатдан янги тахрирдаги ўзбекча матнини яратиш зарурлигини ҳис қилган ҳолда, уни ҳар томонлама тадқиқ этиш учун бир қатор илмий ва амалий тажрибалар ҳамда маълумотлар тўпланди ва бу тадқиқот яқин кунларда якунига етади ва илмий жамоатчиликка тақдим қилинади, деган умиддамыз.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. -Тошкент: «Маънавият», 2008. 30-31-б.
2. Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. -Тошкент: «Ўзлпон», 1993. 225-б.
3. Гаркавец А.Н. Codex Cumanicus: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII-XIV вв. -М.: «Лигалорбис», 2005.
4. Bazin L. Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien. -Budapest: Akademia Kiado, 1991.
5. Golden Peter B. Codex Cumanicus. W: H. B. Paksoy (red.): Central Asian Monuments. ISIS Press, 1992. -P. 4.
6. Klaproth J. Notice sur un Dictionnaire persan, coman et latin, légué par Petrarque à la Republique de Venise/ J.Asiatique. 1826.
7. Kuun, Géza. Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Budapestini: Scient. Academia 1880.

Ушбу мақолада қадимий туркий луғатлардан бири Кодекс Куманикус ва унинг туркийшунослика тутган ўрни ҳамда аҳамияти кўлэманинг таркиби ва мазмуни ва унинг жаҳон олимлари томонидан ўрганилиши ҳақида фикр юритилган.

В статье говорится о древнетюркском памятнике «Кодекс Куманикус», его роли и значении в тюркологии. Рассматриваются содержание и значение древнетюркской рукописи «Кодекс Куманикус» в работах мировых учёных.

The article is devoted to the study of the ancient Turkic monument «Codex Cumanicus» and its role and significance in Turkic studies. There have been defined the content and significance of the ancient Turkic monument «Codex Cumanicus» in the works of the world scientists.

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДАГИ ЛИНГВОСТАТИСТИК ТАДҚИҚОТЛАР ТАҲЛИЛИ

Г.У.Жуманазарова - филология фанлари номзоди

Жиззах давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: лингвостатистик таҳлил, частотали луғат, конкорданс, поэтик тил, матн, инженер тилшунослиги, микро ва макросинтактик, электрон матн, хисоблаш машинаси, чаппа луғат, сўз ва сўз шакл.

Ключевые слова: лингвостатистический анализ, частотный словарь, конкорданс, поэтический язык, текст, инженерная лингвистика, микро и макро-синтаксический электронный текст, вычислительная машина, обратный словарь, слово и словоформа.

Key words: linguostatistical analysis, frequency dictionary, concordance, poetic language, text, engineering linguistics, micro and macro-syntactical, electronic text, calculating machine, reverse (return) dictionary, word and word form.

Ўзбек тилшунослигида ўтган асрнинг 30-йилларида матнни лингвостатистик таҳлил этиш вазифасини биринчи бўлиб В.В.Решетов амалга оширган: газета тилидаги ўзбекча, арабча, форсча ва русча сўзлар частотасини сўз туркумлари бўйича аниқлаб чиққан ва унинг натижаларини эълон қилган [1]. Шундан сўнг И.А.Киссен ҳам ушбу метод асосида муайян кузатишлар олиб борган. Унинг яратган иши ўзбек тилидаги биринчи частотали луғат бўлиб, у ўқитувчиларга қўлланма сифатида нашр қилинган [2]. Тадқиқотчи 40 та бадий асардан ўртача 2500 сўздан иборат матнни таллаб олиб, лексикографик таҳлил қилганда жами 101 044 сўз борлиги, шундан 5494 сўз (5,4%) атоқли отлар (шундан 91 % ономастик номлар) ва 95550 сўз (94,6%) мустақил ва ёрдамчи сўзлар эканлигини аниқлаган. 8052 та мустақил ва ёрдамчи сўзлар орасида 1227 та лексема қўлланиш частотаси нисбатан юқори бўлган бирлик эканлиги аниқланган (76 %). Қолган 6825 лексема 18,6 % ни ташкил этган. Муаллифнинг хулосасига кўра, ўзбек тилини билувчи ёки ўрганувчи одам матндаги ўртача 80% сўзни луғатга мурожаат қилмасдан тушунади, 20 % сўзини маъноси тахминан тушунарли бўлади ва уларнинг маъносини аниқлаш учун луғатларга мурожаат қилишга тўғри келади.

Конкорданс характерида бўлган Р.Қўнғуров ва С.Каримовларнинг «Зулфия поэзияси тилининг луғати»да [3] ўзбек шоираси асарлари тилининг индивидуал хусусиятлари билан бир қаторда, XX асрнинг 40-80-йилларидаги ўзбек адабий тилининг ўзига хос жихатларини ҳам ўрганишга жиддий асос яратилган. Ушбу иш сўнгги

йилларда биринчи конкорданс [4] эканлиги билан илмда эътироф этилган бўлса-да, аммо, назаримизда, унинг камчилиги шундан иборат бўлганки, ўша даврда луғат мақолаларини статистик жихатдан қайта ишлашга тўғри келса, бу ишни яна қайтадан қўлда бажариш лозим эди. Келтирилган сўзшакллари неча ўзак сўздан иборатлигини аниқлашнинг, уларни сўз туркумлари асосида таҳлил қилишнинг ёки алоҳида олинган бир грамматик шакл кесимида қайта ишлашнинг, энг муҳими, уларнинг матндаги қўлланиш фоизини белгилашнинг амалда ҳеч бир иложи йўқ эди. Шунга қарамасдан, бу луғат ўз даври лексикографиясида эришилган ютуқлардан бири бўлди.

Ўзбек луғатчилигида компьютердан фойдаланишни биринчи марта 1987 йилда А.Қўронбеков амалга оширган [5]. Орадан кўп вақт ўтмай Ш.Махматмуродов «Ҳамза поэтик асарлари тилининг луғати»ни яратган ва унда 3265 та сўзнинг изоҳи келтирилган [6]. С.Каримов, А.Қаршиев ва Г.Исроиловаларнинг ҳаммуаллифлигида бугунги замонавий компьютер технологиялари ёрдамида яратилган «Абдулла Қаҳҳор асарлари тилининг луғати» [7] бу соҳада олдинга ташланган жиддий қадам бўлди. Муаллифлар халқ ёзувчисининг бадий, бадий-публицистик ва илмий меросини деярли қамраб олган беш жиддий «Асарлар» тўпламининг электрон матнини яратишган ва бу матн тузилажак луғат учун материал вазифасини ўтаган. Луғатларнинг кириш қисмидаги сўзбоши ўрнида берилган мақола келажакдаги яратиладиган луғатлар учун ҳам назарий, ҳам амалий асос вазифасини бажарди. Уч йўналишда тузилган ушбу луғатларнинг ҳар бири алоҳида